

17. Терентьева О. Невиправний романтик / О. Терентьева // Український театр. – № 3. – 2008. – С. 8-11.
18. Фесенко Л. Театр і ринок / Ліліана Фесенко // «Хрещатик». – 27 травня 2010 року. – четвер №72 (3703).
19. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. [Пер. с нем. М. Кузнецова]. – М., СПб: Медиум. Ювента, 1997. – С.202.

УДК 792.077 (477.84) XIX–XX

П. О. СМОЛЯК

**ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО
ГУРТКА В М. БОРЩЕВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША
ТРЕТИНА XX СТОЛІТТЯ)**

У статті розглянуто історію становлення та діяльність аматорського театального гуртка в місті Борщеві Тернопільської області. Висвітлено умови праці та репертуар акторів-аматорів, а також режисерські здобутки керівників гуртка в період 90-х років XIX – 30-х років XX століття.

Ключові слова: аматорський театральний гурток, товариство «Просвіта», режисер, актор, репертуар.

П. О. СМОЛЯК

**К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛЮБИТЕЛЬСКОГО
ТЕАТРАЛЬНОГО КРУЖКА В Г. БОРЩЕВЕ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ
XIX – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX ВЕКА)**

В статье рассматривается история становления и деятельность любительского театального кружка в городе Борщеве Тернопольской области. Освещаются условия труда и репертуар актеров-любителей, а также режиссерские достижения руководителей кружка в период 90-х годов XIX – 30-х годов XX столетия.

Ключевые слова: любительский театальный кружок, общество «Просвита», режиссер, актер, репертуар.

P. O. SMOLYAK

**THE HISTORY OF FORMATION AND ACTIVITY OF BORSHCHIV'S AMATEUR
THEATRE GROUP IN TERNOPIIL REGION (THE END OF THE XIX – THE FIRST THIRD
OF THE XX CENTURY)**

The article discusses the history of formation and activity of Borshchiv's amateur theatre group in Ternopil region. It also reflects work conditions, the repertoire of amateur actors and producers' achievements of the group leaders during the 90's of the XIX-th – 30's of the XX-th century.

Key words: amateur theatre group, association «Prosvita», producer, actor, repertoire.

З найдавніших часів театральне мистецтво привертало увагу великої кількості глядачів своєю видовищністю та демократичністю. Не спадав до нього інтерес і в пізніші часи – коли кожен народ прагнув до національного самовизначення та самоідентифікації. Такий період в

Галичині настав наприкінці XIX століття із наданням їй національно-культурної автономії. У межах нового статусу на перший план виділилися соціальні інституції – освітні, культурні та спортивні. Чи не найбільш затребуваним у цей час стало театральне мистецтво простотою спілкування із глядачем та доступністю сприймання його творів. Найбільш масовим виявилось аматорське театральне мистецтво, що наприкінці XIX – початку XX століть охопило всю Галичину й зумовило активізацію будівництва культурно-освітніх установ – народних домів, хат-читалень та ін.

Питання дослідження історії формування та діяльності аматорських театральних гуртків з самого початку їхнього творення все менше привертало увагу істориків театру та мистецтвознавців через достатню інформативність цього процесу в періодиці. Майже про кожен аматорський театральний гурток можна знайти інформацію в галицькій періодиці чи у звітах голів осередків «Просвіти» про їхню діяльність. Наукових досліджень з цього аспекту театральної діяльності є дуже мало. Частково це питання висвітлювали українські мистецтвознавці Р. Пилипчук, М. Загайкевич, Л. Кияновська, П. Медведик, І. Герета та ін. Більш цільного наукового дослідження про історію аматорського театального мистецтва у Східній Галичині немає.

Мета статті – висвітлити історію становлення та діяльності Борщівського аматорського театального гуртка, що діяв при читальні «Просвіта» в кінці XIX – першій третині XX століття як одного з осередків української національної культури.

У кінці XIX – на початку XX століття в Галичині широкого розгалуження набуває культурно-освітнє товариство «Просвіта», що вперше було засноване у Львові в 1868 році стараннями відомих культурно-громадських діячів А. Вахнянина, І. Комарницького, М. Коссака, К. Сушкевича, О. Огоновського та ін. [5, с. 2365]. Невдовзі на його статутних засадах були створені філії у багатьох галицьких селах і містечках. Не залишило осторонь це громадське культурно-освітнє товариство й галицького повітового містечка Борщева, що на Тернопільщині. Його організатором і першим головою був громадський діяч, голова Гмінної Ради міста Василь Дроздовський [9, с. 21]. Найдієвішою формою роботи культурно-просвітницького товариства було масове залучення сільських та міських жителів до його діяльності, зокрема об'єктом його охоплення була молодь. Найактивніше ця робота проявилася під час головування у Борщівській «Просвіті» відомого на той час адвоката Михайла Дорундяка¹. Швидкими темпами члени товариства організовували хоріві, вокальні, театральні та інструментальні гуртки, що мали змогу залучати до своєї діяльності велику кількість учасників. Чи не найдієвішим серед них був театральний гурток, що своєю формою роботи сприяв вихованню в молодого покоління національної свідомості та патріотизму.

Таку форму культурно-просвітницької діяльності сповідував й аматорський театральний гурток, що був створений у другій половині 90-х років XIX ст. при Борщівській читальні «Просвіти» [11, арк. 110]. Про це свідчать документальні дані, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Борщівський театральний гурток з самого початку об'єднував навколо себе талановитих просвітян, які були справжніми шанувальниками й популяризаторами українського театального мистецтва. Свою популярність аматорський гурток завоював прем'єрою вистави «Гостина святого отця Миколая в Борщеві», режисером-постановником якої був місцевий житель, помічник адвоката М. Дорундяка Ієронім Калитовський², з якою гуртківці щороку виступали перед місцевими жителями й отримували схвальні оцінки.

¹ Дорундяк Михайло Григорович народився 1 жовтня 1857 року в с. Киданці нині Коломийського району Івано-Франківської області. Навчався права у Львівському та Віденському університетах. Опісля працював у Косівській та Городенківській адвокатурі. У 1894 році заснував власну адвокатуру в м. Борщеві, що на Тернопільщині. У цьому році його обирають головою повітової «Просвіти», де він виявив свої найкращі організаторські здібності. З його ініціативи були побудовані народні доми в м. Борщеві та в околичних селах. Помер М. Дорундяк 31 липня 1907 року в Борщеві [2, с. 526-527].

² Калитовський Ієронім Павлович народився 1866 року в с. Бутини нині Сокальського району Львівської області. Закінчив правничий факультет Львівського університету. Працював помічником адвоката в

До 1908 року Борщівський аматорський театральний гурток не мав елементарних умов для праці. Не було власного приміщення для постановок вистав, проведення репетицій, не кажучи вже про володіння власним театральним реквізитом і технічним обладнанням. Часто вистави відбувалися на майданах просто неба, в непристосованих тісних приміщеннях. Гарний акустичний зал у Борщеві в цей час мало лише польське спортивне товариство «Сокіл», але з шовіністичних мотивів воно часто відмовляло надавати приміщення для проведення вистав українського аматорського театру. Ситуація докорінно змінилася лише у 1909 році, коли Борщівська філія «Просвіти» переїхала в будинок «Народного Дому». Місцеві актори-аматори отримали в своє розпорядження великий зал на другому поверсі. На сцені, спеціально обладнаній для вистав, навіть була споруджена суфлерська будка [9, с. 26].

Згодом у Борщівському театральному гуртку по-справжньому розкрився талант багатьох його учасників, появилися навіть свої режисери і драматурги. Зокрема, як ми вже зазначали, за мотивами апокрифічних оповідань про діяння святого єпископа Миколая борщівський житель, адвокат і за покликанням письменник Ієронім Калитовський написав п'єсу «Гостина Святого отця Миколая в Борщеві», що протягом багатьох років була справжньою втіхою для маленьких борщівських глядачів.

Особливої уваги в Борщівському театральному гуртку заслуговує багатолітній актор і режисер, активний учасник просвітянського життя Борщева і його околиць Семен Ковбель¹ (у майбутньому відомий український культурно-просвітницький та громадський діяч, письменник-драматург в діаспорі). Свою творчу діяльність він розпочав як актор у місцевому аматорському театральному гуртку в сімнадцятирічному віці. Йому як актору, за свідченнями місцевих жителів, найкраще вдавалися комедійні ролі (Стецько – у «Сватанні на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка та ін.). С. Ковбелю на сцені були притаманні справжні акторські риси: виразність сценічної мови, пластика рухових елементів, вміння триматися на потрібній дистанції з іншими акторами-партнерами та ін. Таке його акторське амплуа в майбутньому дозволило бути затребуваним в аматорській театральній діяльності за кордоном (Канада), а також частково позначилося на тематичному спрямуванні його п'єс, в яких переважали жартівливі та сатиричні сюжети («Новий вертеп», «Дівочі мрії», «Скарб в жебрачій торбі» та ін.).

Помітний внесок у розвиток аматорського театального мистецтва Борщівщини зробив Семен Ковбель і як режисер. При доборі репертуару для трупи С. Ковбель насамперед звертав увагу на цікавість та популярність тих чи інших п'єс серед місцевого населення, а також брав до уваги його національно-патріотичне та просвітницьке спрямування. Такі режисерські уподобання користувалися повагою активних просвітян й бралися до уваги представниками сільської і міської інтелігенції.

канцелярії М. Дорундяка в м. Борщеві. Активну діяльність Калитовський провадив у сфері культурно-освітнього товариства «Просвіта». Відомий серед широких кіл місцевого населення своєю літературною та журналістською діяльністю. Автор ряду друкованих та рукописних творів [3, с. 17-18].

¹ Ковбель Семен Федорович народився 25 січня 1877 року в Борщеві, що на Тернопільщині. Був активним членом місцевої «Просвіти», беручи участь як актор і режисер у Борщівському драматичному гуртку. У 1909 році емігрував у Канаду (м. Вінніпег). У 1912 році появилася перша публікація віршів, оповідань та публіцистичних нарисів у часописах «Канадійський фермер», «Український голос», «Наш шлях» та інших виданнях. Семен Ковбель – автор поеми-сатири «Птича революція». Він є автором понад 20 п'єс, зокрема: «Новий вертеп» (поставлена у 1919 та 1939 роках у Вінніпезі), трагікомедії «Дівочі мрії» (1919, поставлена у Канаді, США, Західній Україні), драми «Ляхо-Татари» (інша назва «Конфіденти», поставлена у Вінніпезі у 1920 році. Він також написав оперету «Скарб в жебрачій торбі» (1934 р.), драму «Несподівана пісня» (інсценізація повісті «Мотря» з циклу Б. Лепкого «Мазепа», що побачила світ у 1934 році у Вінніпезі й Торонто), «На царському суді», «Батурина», «На руїнах Батурина», «На жертвенник слави», комедії-одноактівки, фантазію на тлі стрілецьких могил «Там, де червоні маки цвіли» (поставлена 1940 р. в Вінніпезі) та ін. У 1912 році заснував співацько-драматичне товариство «Боян» й був його головою у Вінніпезі. Протягом довгого часу в Канаді брав участь як актор у виставах. Першим у Канаді зіграв роль Карася в опері «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського [7, с. 117].

Завдяки С. Ковбелю як режисеру в Борщівському театральному гуртку посправжньому розкрили свій талант місцеві актори, які в майбутньому неодноразово згадували добрими словами свого наставника-режисера.

Згодом репертуар Борщівського театрального гуртка поповнився новими виставами. Серед них: «Спокуса» Л. Лопатинського, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Сотниківна» Б. Лепкого та ін. Особливою активністю та неповторним талантом в діяльності Борщівського драмгуртка до Першої світової війни вирізнялися актори Онуфрій Голубець, Гонорита Лоточинська, Марія Васильців, Іван Шиманський, Йосип Свидзінський, Антоніна Зелінська [11, арк. 50].

Цікавим у цей період був і репертуар драмгуртка. Адже він готувався під патронатом місцевого осередку «Просвіти», активним членом якого був і режисер С. Ковбель. Багатьом борщівцям надовго запам'яталися постановки вистав «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Украдене щастя» І. Франка, «Свекруха» Л. Лопатинського, «Страшна помста» М. Гоголя та ін. Постановки вистав, за свідченнями місцевих жителів, характеризувалися яскравими масовими сценами, розумінням психологізму кожного героя, вдалим підбором музичного оформлення. Кожна вистава в постановці С. Ковбеля мала щось своє неповторне і захоплююче, гра кожного актора була виразною і ансамблевою, наповненою відчуттям драматургії автора.

Високим артистизмом були сповнені й головні герої у виставах, поставлених С. Ковбелем. Місцевим жителям надовго запам'яталися ролі Гонори (виконавиця Антоніна Зелінська), Дото (актор Йосип Свидзінський), Івана з вистави «Дай серцю волю, заведе в неволю» (актор Іван Шиманський), Анни з драми «Украдене щастя» (актриса Гонорита Лоточинська), свекрухи з вистави «Свекруха» (актриса Марія Томпальська), Миколи з драми «Украдене щастя» (актор Семен Ковбель) [9, с. 26].

Про належний акторський рівень борщівських драмгуртківців писали в періодиці очевидці. Зокрема, Львівський часопис «Діло» повідомляв: «Годиться відзначити, – писав автор публікації у 1900 році, – що при виставах незвичайно проявився талант наших людей до штуки драматичної, інтелігентну гру аматорів-селян дуже хвалили всі гості» [4].

З метою розвитку місцевого театального мистецтва правління Борщівського осередку «Просвіти» у 1903 році сприяло створенню «Кружка любителів нашої сцени», головою якого став місцевий священик, великий любитель і популяризатор українського театру Дмитро Курдидик¹. Членами цього гуртка були відомі в Борщівській окрузі добродії Михайло Соневицький, отець Євген Купчинський, Микола Скалоздріз, Ієронім Калитовський, Семен Ковбель, Іван Шиманський, Олександр Шарковський та ін. [11, арк. 62]. Вони усякими способами сприяли поповненню репертуару драмгуртка новими п'єсами, маючи широкі зв'язки з самими їхніми авторами та перекладачами з іншомовних літератур, заохочували місцеву молодь, зокрема гімназистів, до участі в гуртку, були постійними глядачами нових аматорських прем'єр не тільки в Борщеві, а й в усій окрузі. Такого роду робота активізувала культурно-просвітницьку діяльність, додавала нові можливості для її розширення та зростання.

Найбільш активним і діяльним серед членів «Кружка...» був місцевий адвокат Михайло Дорундяк. Для покращення сценічного оформлення вистав, поставлених борщівськими аматорами, він за свої кошти у 1899 році закупив нове сценічне панно з видом Борщева та портрет класика української драматургії Івана Котляревського. Це замовлення для Борщівської «Просвіти» виконав місцевий художник Михайло Лисикевич [9, с. 26].

Активною була діяльність Борщівського театального гуртка у міжвоєнний період (20-30-ті роки ХХ століття), коли його очолила відома в Галичині професійна актриса

¹ Курдидик Дмитро народився 9 вересня 1868 року в с. Бовшів нині Галицького району Івано-Франківської області. Закінчив теологічний факультет Львівського університету. Після висвячення працював священиком у селах Борщівського повіту, що на Тернопільщині. Проявив себе активним учасником культурно-освітнього товариства «Просвіта» та інших громадських організацій. Помер 17 січня 1933 року у с. Цигани теперішнього Борщівського району Тернопільської області [10, с. 289].

Людмила-Ванда Петровичева¹, одружившись після смерті свого першого чоловіка з місцевим суддею П. Смалем. Л. Петровичева мала великий авторитет серед місцевих драмгуртківців, тому початкуючі актори-аматори прагнули брати в неї уроки зі сценічної мови та акторської майстерності [6, с. 547]. Це особливо тішило нового режисера й давало йому привід для нових театральних постановок, позначених складнішими сценічними вирішеннями.

Через декілька років наполегливої праці (1924-1925 театральний сезон) на сцені Борщівської читальні «Просвіти» Ванда Смаль-Петровичева здійснила постановки двох вистав – «Назар Стодоля» Т. Шевченка і «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького. Ці п'єси, за відгуками очевидців, завжди збирали велику кількість глядачів (біля 500 чоловік) [9, с. 26]. Такий репертуар засвідчував високий мистецький рівень не тільки художнього керівника колективу, а й самих виконавців головних ролей.

Надзвичайно успішним у роботі Борщівського драмгуртка виявився 1926-1927 театральний сезон. Місцевим аматорам вдалося представити на суд глядачів аж дев'ять вистав (це переважно старі поновлені вистави й вперше поставлені). Серед них: «Украдене щастя» І. Франка, «Конкурс на мужа» Л. Лопатинського, «Верховинці» Ю. Коженювського, «Дівочі мрії» С. Ковбеля, «Клюб сифражисток», «Двадцять літ тюрми» невідомого нам автора та інші [11, арк. 5].

У 20-х роках, крім Ванди Смаль-Петровичевої, театральні постановки здійснювали її чоловік, місцевий суддя Петро Смаль та багатолітній актор місцевого драмгуртка Йосип Шарковський (останній збільшив кількість драмгуртківців понад 40) [9, с. 26].

У цей час значну організаційну допомогу Борщівському драмгуртку надавали місцеві любителі театрального мистецтва, серед яких був й місцевий адвокат д-р Андрій Лунів, що відкрив приватну адвокатську канцелярію в Борщеві і з допомогою інших активних громадян відновив усі місцеві та повітові організації. Крім адвоката А. Луніва, велику практичну допомогу місцевому драмгуртку надавала рідна сестра Ванди Петровичевої Філомена Лопатинська, відома співачка, що після Першої світової війни декілька років проживала в Борщеві. Також активними пропагандистами театрального мистецтва у цей час були міські родини Дроздовських, Шалацьких, Шарковських та інші [6, с. 547].

На початку 30-х років Борщівський театральний гурток під керівництвом Ванди Смаль-Петровичевої прилучився до акції зі збору грошей для підтримки освітнього товариства «Рідна школа». У зв'язку з цим місцеві драмгуртківці 1 червня 1931 року винесли на суд глядачів виставу «Чорноморці» І. Кухаренка, а зібрані від цієї постановки кошти (215 польських злотих) передали на підтримку українського шкільництва.

Ванда Смаль-Петровичева зробила вагомий внесок у художнє зростання Борщівського театрального гуртка і як актриса. Її акторський талант у колективі особливо був показовим у 30-х роках. Вистави з її участю збирали велику кількість шанувальників театрального мистецтва й давали значні грошові прибутки для підтримки місцевої філії «Просвіти» [9, с. 26]. Глядацьку увагу насамперед привертав широкий діапазон трактування головних героїв. Адже вона, крім володіння професійною акторською грою, доволі майстерно володіла співом (була, як і Соломія Крушельницька, ученицею відомого львівського вокального педагога, професора Валерія Висоцького). У творчому доробку Ванди Смаль-Петровичевої був ряд втілених на сцені оперних вокальних партій, зокрема Наталки й Кулини з опери «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, Оксани й Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, Ганни з опери «Катерина» М. Аркаса, Кармен з однойменної опери Ж. Бізе та ін.

Режисерське амплу Ванди Смаль-Петровичевої характеризувалося тим, що її постановки вирізнялися хоровими та вокальними номерами. Це й відрізняло їх від постановок

¹ Петровичева Людмила-Ванда Миколаївна народилася 5 листопада 1882 року в м. Чернівці. Закінчила музично-драматичну студію при театрі товариства «Руська бесіда» у професора Віталія Висоцького та Миколи Коссака. Працювала солісткою оперної трупи театру «Руська бесіда» в Чернівцях, у 1899-1914 роках виконувала вокальні партії в операх «Наталка-Полтавка» та «Чорноморці» Миколи Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського, «Катерина» Миколи Аркаса, «Кармен» Жоржа Бізе. Померла 27 грудня 1971 року в м. Борщеві Тернопільської області [1, с. 57].

інших режисерів аматорських театрів й робило кожну виставу більш привабливою для різного рівня глядачів.

Пам'ятним для борщівських драмгуртківців виявився 1933 рік. Власне у цьому театральному сезоні місцевий драмгурток представив інсценізації творів Б. Лепкого «Варфоломійська ніч» та «Зрада» [9, с. 26]. Такий репертуар для постановок у ці роки був доволі ризикованим. Його могла втілити в життя лише надзвичайної відваги особистість, оскільки, як зазначає у своїх спогадах місцевий житель Василь Пакуляк, «з театральними п'єсами був великий клопіт. Староство в Борщеві, як і інші староства, на одні театральні п'єси давали дозволи, а на інші ні. На тім полі була чиста «нерозбериха». Староства і поліція робили такі посушення, які їм подобались. Їх слово було вирішальне і невідкличне. В театральному репертуарі треба було й надалі зганяти злість на турках, повторювати побутові п'єси тощо. На всяку статуткову діяльність «Просвіти» приходили обмеження. На однім проханні про дозвіл на концерт чи виставу тодішній заступник старости в Борщеві Вундерліх написав власною рукою таке: «Зе взглендуф службових не згадзам сен». («Із службових мотивів не погоджуюсь») [8, с. 566].

30-ті роки – це роки надзвичайної боротьби керівництва Борщівського театального гуртка за національний репертуар та його втілення на сцені. Ванда Смаль-Петровичева робила все для того, щоби зберегти його національне обличчя, а в учасників гуртка – національну гідність та патріотизм.

Отже, історія становлення та діяльності Борщівського аматорського театального гуртка була типовою для аналогічних колективів усієї Галичини. Але, на відміну від інших, цей гурток мав доволі добрий як на той час творчий потенціал – талановитих режисерів (Семен Ковбель, Ванда Смаль-Петровичева) та обдарованих акторів, які своєю самопожертвою творили високий рівень аматорського мистецтва. Такого роду театральна діяльність сприяла активізації національної свідомості у широкого кола глядачів та формувала в них мистецькі цінності та уподобання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барна В. Петровичева Людмила-Ванда Миколаївна / В. Барна, П. Медведик, Б. Пиндус // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. – П–Я. – 708 с.
2. Гуцал П. Дорундяк Михайло Григорович / П. Гуцал, Р. Матейко // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. – А–Й. – 696 с.
3. Гуцал П. Калитовський Ієронім Павлович / П. Гуцал, Б. Пиндус // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – К–О. – 706 с.
4. Діло. – 1900. – № 58. – 24 березня.
5. Кравців Б. «Просвіта» / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [за ред. В. Кубійовича]. – Т. 6. – Львів: Молоде життя, 1996. – С. 2365-2372.
6. Лунів І. Спогади про діяльність філії «Союзу Українок» у Борщеві / Ірина Лунів // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / [ред. колегія О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дrajньовський]. – Діловий комітет земляків Чортківської округи. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974. – С. 547-550.
7. Мельничук Б. Ковбель Семен Федорович / Б. Мельничук // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – К–О. – 706 с.
8. Пакуляк В. Образки з останніх літ філії т-ва «Просвіти» в Борщеві (спомини просвітянина) / Василь Пакуляк // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / [ред. колегія О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дrajньовський]. – Діловий комітет земляків Чортківської округи. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974. – С. 563-568.

9. Скочиляс І. Історія Борщівської «Просвіти» / Ігор Скочиляс // Літопис Борщівщини. Історично-краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Борщів: МП Чумацький шлях, 1993. – С. 21-31.
10. Скочиляс І. Курдидик Дмитро / І. Скочиляс, В. Фроленков // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – К-О. – 706 с.
11. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАЛ). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1248 (Документи про діяльність читальні «Просвіта» у м. Борщів (1891-1939 рр.).